

Boekbesprekingen

Chan, Tak Wing (ed.) (2010), **Social Status and Cultural Consumption**. Cambridge: Cambridge University Press, 290 p.

De *cultural turn* in de sociale wetenschappen heeft, na aanvankelijk op een afwijzende reactie te stoten, het stratificatieonderzoek duidelijk bereikt (Devine 2005). Ze heeft in de Britse sociologie bijgedragen tot een opvallende heropleving van de interesse in sociale klasse en dan vooral haar cultureel-subjectieve dimensies (Le Roux *et al.* 2008). De sterke bourdieusiaanse inspiratie en nadruk op de culturele dimensie in dit recent onderzoek gaat samen met een kritiek op de 'economische' benadering binnen stratificatieonderzoek, met als toonbeeld het werk van John Goldthorpe en het in toegepast onderzoek dominante Erikson-Goldthorpe-Portocarero (EGP) klasseschema (bv. Atkinson 2010).

De reader, samengebracht door Tak Wing Chan, vormt een interessant werk binnen deze disciplinaire ontwikkelingen. Ze komt voort uit het internationaal onderzoeksproject 'Cultures of Consumption' en kan in zekere zin gelezen worden als een poging om binnen het analysekader van Goldthorpe plaats te ruimen voor culturele elementen (Scott 2010). Het in de reader gebundelde onderzoek pikt dan ook in op twee gerelateerde onderzoeklijnen om zo cultuursociologisch en stratificatieonderzoek samen te brengen.

De eerste lijn is het cultuursociologisch debat rond de mate van correspondentie tussen de stratificatiestructuur en patronen van culturele consumptie, een debat waaruit drie hypothesen voortkomen. Tot de jaren 90 vormde de door Bourdieu geïnspireerde homologiethese – een lage sociale status gaat samen met lowbrow culturele consumptie; een hoge met highbrow – het dominante verklaringskader. Met het werk van Peterson werd dit patroon empirisch in vraag gesteld, ten voordele van de omnivoorthese: een lage sociale positie zou nog steeds samengaan met een lowbrow culturele consumptie, maar een hoge sociale positie zou juist samengaan met zowel lowbrow als highbrow culturele consumptie (Peterson 1992). De individualiseringstheorie ten slotte stelt ook dit laatste patroon in vraag en poneert een radicaal individualistische oriëntatie t.o.v. cultuurconsumptie,

waarbij een systematisch verband tussen culturele consumptiepatronen en de stratificatiestructuur in toenemende mate afwezig is (bv. Beck, 1992).

De tweede onderzoekslijn, ontleend aan de stratificatieliteratuur, herneemt het klassieke sociologische debat rond de verhouding tussen het door Marx geïnspireerde klassebegrip en het weberiaanse statusconcept. Een recente draai in dit debat is het pleidooi van Chan en Goldthorpe voor een ‘pure’, weberiaans geïnspireerde statusmaat (Chan & Goldthorpe 2004).

Ze argumenteren dat het associatiepatroon qua beroepsposities binnen “intimate associations” zoals hechte vriendschappen en huwelijken een reflectie is van de blijvende statushiërarchie in de moderne samenleving. Technieken zoals multi-dimensional scaling kunnen uit dit paarsgewijs associatiepatroon een continue schaal filteren, die men kan interpreteren – en in verdere analyses gebruiken – als een statusmaat. Deze statusmaat, als uitdrukking van gepercipieerde hiërarchische relaties van sociale superioriteit, gelijkheid of inferioriteit tussen sociale posities, zou analytisch en empirisch te onderscheiden zijn van klasse – gegrond in de objectieve sociale relaties in de economische sfeer – en zou een grotere verklaringskracht kennen voor culturele fenomenen.

De doelstelling van de reader is deze twee onderzoekslijnen samen te brengen en zo een aanzet te geven tot comparatief onderzoek naar de link tussen sociale ongelijkheid en culturele consumptie. Dit domein binnen stratificatieonderzoek is in vergelijking met onderwijs en sociale mobiliteit nog vrij nieuw en ontbeert gevalideerde, crossnationale indicatoren. Deze kruisbestuiving zou dan leiden tot antwoorden op de centrale vraag binnen beide onderzoekslijnen. Ten eerste, welke these rond het patroon van cultuurconsumptie vindt de meeste steun, en ten tweede, is het status/klasseonderscheid relevant om dit patroon te verklaren?

Door deze gerichte onderzoeksvragen kent de reader een behoorlijk consistent karakter. De zes hoofdstukken die telkens één land behandelen worden degelijk gekaderd met als inleiding een beknopt overzicht van de verschillende cultuur-sociologische kaders en de constructie van de statusschaal, en worden afgesloten met een synopsis over hoe de verschillende thesen de comparatieve toetsing doorstaan hebben.

De nationale hoofdstukken bestrijken vier Europese landen, samen met Chili en de VS. Het zijn voornamelijk secundaire analyses van bestaande grootschalige, nationale surveys rond cultuurparticipatie en voorkeuren. In de analyses ligt de nadruk minder op culturele smaakpatronen maar vooral op effectieve cultuurconsumptie waarbij men een brede waaier van culturele domeinen analyseert.

Zo bouwen Alderson en collega’s verder op hun vroeger onderzoek op Amerikaanse gegevens waarin ze omnivore cultuurconsumptie overheen culturele

domeinen bestudeerden, en kijken ze naar omnivoriteit binnen één domein, i.c. muziek. Voor Frankrijk richten Coulangeon en Lemel zich eveneens op muziek en gaan expliciet de dialoog aan met Bourdieu.

Hongarije vormt samen met Chili de meest interessante casus. Bukodi beschrijft in haar analyse van het bezoeken van theater, muzikale opvoeringen, cinema's, galerijen en musea de dubbele invloed van enerzijds het Hongaarse communis-tische verleden op de stratificatiestructuur en anderzijds de sterke afbouw van overheidssteun voor het culturele veld na de overgang naar een markteconomie. Voor Chili bestudeert Florencia Torche het bijwonen van opvoeringen, tentoon-stellingen en cinemavertoningen in het licht van de sterke socio-economische ongelijkheid en de homogene sociale elite.

In het hoofdstuk over Nederland richten Kraaykamp, van Eijck en Utee zich op het bezoeken van klassieke en popconcerten, theater en musea, en besteden ook meer aandacht aan het effect van de partner op cultuurparticipatie. Ten slotte kijken Chan en Goldthorpe in Groot-Brittannië naar gelijkaardige vormen van participatie binnen de drie cultuurdomeinen muziek, dans en cinema en de visuele kunsten.

Ondanks de nationale verschillen komen er een aantal algemene conclusies naar voor. In al de besproken landen zijn er duidelijke patronen in culturele consump-tie, gelinkt met de socio-economische kenmerken van de respondenten en hun naasten – iets wat in tegenspraak is met de individualiseringstheze. Het vastge-stelde patroon valt echter niet zo eenduidig samen met de stratificatiestructuur zoals voorspeld door de homologiethese. Men vindt algemeen weinig steun voor het bestaan van een culturele elite met enkel een highbrow cultureel consump-tiepatroon. Indien men wel zo een groep kan identificeren, zoals in Nederland en Hongarije, valt deze niet samen met de sociale elite. De omnivoriteitstheze krijgt de meeste empirische steun, maar kan moeilijk de grote omvang van de groep cultureel inactieven in de verschillende landen verklaren, een patroon dat ook opvalt als we kijken naar Vlaanderen (Vander Stichele & Laermans 2004).

Het merendeel van de nationale analyses vindt eveneens steun voor de stelling dat er een empirisch onderscheid is tussen klasse en status, en dat het dit laatste kenmerk is dat het sterkst de hedendaagse, omnivore patronen van culturele consumptie kan verklaren. Het enige land waarvoor dit niet volledig opgaat, is Nederland, waar de resulterende klasse- en statusmaten een te sterke multicol-lineariteit vertoonden – een resultaat dat de vraag oproept hoe een statusschaal voor België er zou uitzien.

Dit onderscheid tussen status en klasse heeft echter reeds de kritiek gekregen dat zo een sterk analytisch onderscheid tussen beroepspositie (klasse) en levensstijl (status) niet productief is (Le Roux *et al.* 2008). De auteurs pareren deze kritiek

door te verwijzen naar de empirische verklaringskracht van de statusmaat t.o.v. het klassebegrip, een argument dat aan sterkte wint als het gaat om onderzoek buiten de culturele sfeer, zoals politieke attitudes (Chan & Goldthorpe 2007) en mortaliteit (Torssander & Erikson, 2010). Ook verlenen replicaties van de studies in andere landen extra steun aan het pleidooi voor een weberiaanse statusmaat, bv. voor Israël (Katz-Gerro 2007) en Noorwegen (Chan *et al.* 2010).

De comparatieve kijk is dan ook het sterkste punt van deze monograaf. Het laat toe de nationale particulariteiten in de culturele sfeer enigszins uit te filteren en beschermt omgekeerd tegen het foutief veralgemenen van bepaalde nationale kenmerken, bv. de typisch Franse intellectuelen (Savage 2010). Ondanks de beperkingen qua vergelijkbare indicatoren en verschillende methodologie, slaagt de reader erin om een overtuigende vergelijking tussen de verschillende landen te maken. Dat de resultaten van de analyses ook in landen zoals Chili en Hongarije in dezelfde lijn liggen, verleent extra steun aan de conclusies.

Naast de aandacht voor het verzekeren van de crossnationale vergelijkbaarheid, verdient de reader ook op methodologisch vlak een pluim. De hoofdstukken bieden een interessant overzicht van verschillende methodes om culturele consumptiepatronen in kaart te brengen, zoals correspondentieanalyse, clustertechnieken, latente klasseanalyse en loglineaire modellen. Extra lezenswaardig op methodologisch vlak is het hoofdstuk van Torche, omwille van de voorstelling en interpretatie van (interactie-)effecten in een niet-lineaire setting, en dat van Coulangeon en Lemel, waarin men “Franse” multiple correspondentieanalyse vruchtbaar combineert met clusteranalyse en “Angelsaksische” regressietechnieken. Keerzijde van dit palet aan technieken is dat de lezer – zelden vertrouwd met dit alles – achterblijft met de vraag in welke mate nationale verschillen te wijten zijn aan verschillen tussen de gebruikte methodes.

Het gepresenteerde onderzoek vormt een substantiële bijdrage voor zowel de cultuursociologische als de stratificatieonderzoekslijn. Voor het actueel cultuursociologisch debat is de reductie tot drie grote hypothesen mogelijk wat ruw, en voor diegenen die de literatuur nauwgezet volgen is er mogelijk wat veel overlap met reeds gepubliceerd werk (zie bv. het themanummer in *Poetics*, vol. 35, nrs. 2-3). De vrij unieke comparatieve kijk op cultuurconsumptie en de degelijke synthese compenseert hier wel behoorlijk voor.

Voor stratificatieonderzoekers vormt dit werk zoals reeds aangegeven een interessant punt in het debat over de incorporatie van culturele aspecten in stratificatieonderzoek. Cromptons (2006) pleidooi voor een “positive pluralism” m.b.t. verschillende klasse- en andere stratificatiematen indachtig, vormt de voorgestelde statusmaat een veelbelovende toevoeging aan het instrumentarium om de hedendaagse stratificatiestructuur en haar impact te analyseren.

Of dit werk een succesvolle aanzet is tot een comparatief onderzoeksprogramma naar de relatie tussen culturele consumptie en stratificatie, blijft wel een open vraag. In het culturele domein lijken gestandaardiseerde indicatoren en de nodige grootschalige surveys minder eenvoudig te realiseren dan in het domein van onderwijs of mobiliteit. Ook lijkt de oproep van de auteurs om het gepresenteerde, sterk kwantitatieve surveyonderzoek te complementeren met meer diepgaande nationale casussen en kwalitatieve studies – hoewel veelbelovend – weinig gevolg te kennen.

Maarten Hermans

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek

BIBLIOGRAFIE

- Atkinson, W. (2009), Rethinking the Work – Class Nexus: Theoretical Foundations for Recent Trends. *Sociology*, 43(5), 896 -912.
- Beck, U. (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*. Londen: Sage Publications.
- Chan, T.W., Birkelund, G.E., Aas, A.K., & Wiborg, O. (2010), Social Status in Norway. *European Sociological Review* (forthcoming).
- Chan, T.W., & Goldthorpe, J.H. (2004), Is There a Status Order in Contemporary British Society? *European Sociological Review*, 20(5), 383 -401.
- Chan, T.W., & Goldthorpe, J.H. (2007), Class and Status: The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance. *American Sociological Review*, 72(4), 512 -532.
- Crompton, R. (2006), Class and Family. *The Sociological Review*, 54(4), 658-677.
- Fiona, D., Savage, M., Scott, J., & Crompton, R. (eds.), (2005). *Rethinking Class*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Katz-Gerro, T., Raz, S., & Yaish, M. (2007), Class, Status, and the Intergenerational Transmission of Musical Tastes in Israel. *Poetics*, 35(2-3), 152-167.
- Le Roux, B., Rouanet, H., Savage, M., & Warde, A. (2008), Class and Cultural Division in the UK. *Sociology*, 42(6), 1049-1071.
- Peterson, R.A. (1992), Understanding Audience Segmentation: From Elite and Mass to Omnivore and Univore. *Poetics*, 21(4), 243-258.
- Savage, M. (2010), *Identities and Social Change in Britain since 1940*. Oxford: Oxford University Press.
- Scott, J. (2010), Central Concerns in Social Stratification Research: Comments on Goldthorpe. *The British Journal of Sociology*, 61(S1), 337-341.
- Torssander, J., & Erikson, R. (2010), Stratification and Mortality – A Comparison of Education, Class, Status, and Income. *European Sociological Review*, 26(4), 465-474.
- Vander Stichele, A., & Laermans, R. (2004), Cultuurparticipatie in Vlaanderen: een toetsing van de these van de culturele omnivoor. *Tijdschrift voor Sociologie*, 25(2), 195-226.

Clycq, Noel (2009), **Van keukentafel tot 'God'. Belgische, Italiaanse en Marokkaanse ouders over identiteit en opvoeding**. Antwerpen, Apeldoorn: Garant, 373 p.

In 'Van Keukentafel tot 'God'' bestudeert Noel Clycq de gezinssocialisatieprocessen van Italiaanse, Marokkaanse en Vlaamse ouders en focust daarbij op continuïteit en verandering binnen het gezin op vlak van etnische en gender identiteiten. Het boek vloeit voort uit Clycqs doctoraatsonderzoek, en dat is ook te merken aan de opbouw ervan. In het eerste deel schetst hij het theoretische kader, en geeft hij de belangrijkste informatie met betrekking tot de gebruikte methodologie en de onderzoekspopulatie. Het tweede en meest omvangrijke deel is gewijd aan de empirische onderzoeksbevindingen, en het boek wordt in drie stappen afgesloten met een epiloog, een besluit en enkele persoonlijke nabeschouwingen.

Bij het uiteenzetten van het theoretische kader geeft Clycq blijk van een degelijke kennis van en vooral een kritisch omspringen met de wetenschappelijke literatuur rond de centrale onderzoeksconcepten 'cultuur', 'ethniciteit' en 'gender'. Al wie in Vlaanderen deze drie concepten in één adem vernoemt, kan zich maar beter vastbijten in de literatuur daaromtrent om "terminologische kritiek" te vermijden of op zijn minst te kunnen counteren. En dat heeft Clycq duidelijk gedaan: de drie hoofdstukken over respectievelijk cultuur, ethniciteit en gender tonen dat de auteur zich in zijn studie niet louter heeft gefocust op één visie, maar zich vertrouwd heeft gemaakt met verschillende stromingen. Dankzij een zeer heldere opbouw slaagt Clycq erin een kort maar krachtig overzicht te geven van verschillende visies op cultuur, ethniciteit en gender, ten opzichte van dewelke hij zelf ook een zeer kritisch en genuanceerd standpunt inneemt. Hoewel zijn voorkeur telkens uitgaat naar de interactieve/sociaal constructivistische visie, deinst hij er bijvoorbeeld niet voor terug om ook te wijzen op enkele positieve aspecten van de essentialistische/primordialistische visies. In hoofdstuk twee bijvoorbeeld schetst hij eerst de starre, homogene visie van het culturalisme enerzijds – met Huntington als protagonist – en de meer interactieve, procesmatige benadering van cultuur anderzijds. Clycq positioneert zich zoals reeds aangehaald duidelijk in het tweede kamp, waar hij in het gezelschap vertroeft van Roosens, Brubaker, Hannerz, Barth en Bourdieu. In navolging van hen conceptualiseert hij cultuur als een min of meer algemeen gedeeld geheel van mentale structuren, dat niet determinerend is, maar waarbij individuen nog over een zekere mate van *agency* beschikken. Voor wat de conceptualisering van 'ethniciteit' betreft, is Clycq duidelijk de mosterd gaan halen bij Jenkins en Barth, maar – en dit is illustratief voor zijn kritische zin – hij positioneert zich niet zomaar eenzijdig in het sociaal constructivistische kamp. Zo haalt hij Gil-White aan om te wijzen op het feit dat het sociaal constructivisme maar een beperkt beeld schetst van de dimensies van ethniciteit, en wijst hij er zelf op dat er in de loop der jaren stemmen zijn opgegaan om het primordialisme meer krediet te geven, gezien etnische identiteit niet enkel bepaald wordt door interactie met anderen maar individuen zichzelf ook

identificeren “met een gepercipieerd bloedverwantschap aan de eigen groep”. Als opstapje naar de analyse van de rol van symbolische macht binnen de gezinssocialisatie, wordt elk hoofdstuk afgesloten met een paragraaf over de relevantie van machtsprocessen voor de constructie van cultuur, etniciteit en gender.

Aangezien Clycq ernaar streeft om het beschrijvende te overstijgen en zijn verworven inzichten te verbinden met een breder theoretisch kader, introduceert hij in hoofdstuk vijf Bourdieus theorieën rond habitus, veld, kapitaal en (symbolische) macht. Na een zesde hoofdstuk over socialisatie- en opvoedingsprocessen sluit hij het eerste deel af met een hoofdstuk dat al het voorgaande samenbrengt. Gezien de complexiteit van de eerder besproken theorieën en de verbanden tussen de verschillende concepten, is dit een zeer welkom hoofdstuk. Clycq heeft er zeer goed aan gedaan om de lezer niet zelf het werk te laten doen, maar deze een gebald overzicht te geven van de verbanden tussen de besproken concepten, met Bourdieus habitus-concept als centraal element. Deel één wordt afgesloten met toelichting bij de gekozen methodologie (kwalitatieve diepte-interviews) en een hoofdstuk over de onderzoekspopulatie, respondentenwerving en de samenstelling van de respondentengroep (heterogeen naar etniciteit, gender, regionale verdeling en opleidingsniveau).

In het empirische deel van het boek steekt Clycq van wal met een beschrijvende uiteenzetting over de centrale elementen in het gezinssocialisatieproces. Het hoofdstuk start met een overzicht van de belangrijkste socialisatiethema's en hun overdrachtstrategieën, en gaat verder met een bespreking van de rol die andere socialisatie actoren in dit proces spelen. De twee hierop volgende hoofdstukken bespreken respectievelijk continuïteit en verandering binnen het gezin op vlak van etniciteit en gender. Door de socialisatiethema's niet per etnische groep maar over de groepen heen te bespreken, toont Clycq op een vrij impliciete manier aan dat socialisatiethema's niet 'cultuur-specifiek' zijn, en stereotiepe waarden en gedragingen van Marokkaanse respondenten bijvoorbeeld even goed voorkomen bij de Vlamingen. Het zou mij ten zeerste verwonderen mochten de citaten in dit opzicht toevallig zijn gekozen. In het hoofdstuk over continuïteit binnen het gezin bijvoorbeeld merkt een aandachtige lezer al snel op dat de citaten zodanig zijn gekozen dat gangbare stereotiepen ontkracht worden. Om 'traditionele' genderrolpatronen te illustreren bijvoorbeeld, worden steevast citaten van Belgische of Italiaanse respondenten aangehaald, terwijl de Marokkaanse respondenten in dit stuk zeer weinig aan het woord komen. Door de groepen niet apart te bespreken, en vooral te focussen op de gelijkenissen, krijgt de lezer de indruk dat er weinig of geen verschillen zijn over de etnische grenzen heen. Een achterdochtige lezer zou zich de vraag kunnen stellen of Clycq deze verschillen niet bewust onderbelicht laat. Gezien het wetenschappelijk hoogstaande niveau van de ganse studie lijkt dit me zeer onwaarschijnlijk, maar ik mis toch wel wat reflectie over klassegebonden heterogeniteit of *sampling-effects*.

Deze drie hoofdstukken zijn ongetwijfeld heel erg interessant maar – het moet gezegd – een beetje langdradig. Het lijkt alsof Clycq de nood heeft om alles wat hij zegt te illustreren met citaten, alsof de lezer hem anders niet zou geloven. Als gevolg zijn er heel wat citaten opgenomen in het boek die geen meerwaarde hebben ten opzichte van wat Clycq zelf schrijft. Het zou beter zijn geweest om enkel die citaten op te nemen die heel erg treffend weergeven waar een thema rond draait, en die bij de bespreking ervan aan te vullen met informatie die gehaald wordt uit minder sprekende citaten, zonder die zelf op te nemen. Een zeer mooi citaat in dit opzicht is het relaas van de Marokkaanse man over zijn eigen ervaringen met betrekking tot racisme, en hoe dit een invloed heeft op hoe hij zijn kinderen opvoedt (p. 177). Dit lange citaat voegt in tegenstelling tot de vele uit één zin bestaande citaten duidelijk iets toe aan Clycqs uiteenzetting. De lengte van het citaat zorgt er niet alleen voor dat verbanden die ouders leggen tussen hun eigen ervaringen en wat ze doorgeven aan hun kinderen tekstueel zichtbaar worden, het geeft ook inzicht in de gevoelens en ervaringen van de respondenten en zorgt op die manier ook voor meer betrokkenheid – zelfs emotioneel – bij de lezer.

De kroon op Clycqs werk is het hoofdstuk rond symbolische macht met betrekking tot gender en etniciteit. Na een zeer korte uiteenzetting over de bewust ervaren discriminatieprocessen, wordt een analyse gemaakt van de symbolische machtsprocessen die een rol spelen bij gender- en etniciteitgerelateerde betekenisgevingprocessen. Aan de hand van Bourdieus theorie over symbolische macht en symbolisch geweld, analyseert Clycq op een abstracter niveau welke betekenissen respondenten aan gender of etniciteit vastkoppelen en vooral hoe druk van culturele apparaten of algemene betekenischema's deze betekenisgeving beïnvloedt. Aangezien respondenten zich niet bewust zijn van deze symbolische machtsprocessen, en deze zelfs door hen zouden kunnen worden ontkend begeeft Clycq zich hier op glad ijs. Door een analyse te maken van symbolische macht in betekenisgevingprocessen stelt Clycq zich bloot aan de kritiek – die ook Bourdieu te beurt is gevallen – dat het onnodig is zaken te problematiseren die mensen als vanzelfsprekend ervaren. Hoewel hij geen uitvoerig betoog geeft over de relevantie van een dergelijke analyse, geeft Clycq door het aanhalen van deze kritiek en zijn eigen standpunt hiertegenover toch blijk van – opnieuw – een kritische ingesteldheid ten aanzien van de keuzes die hij heeft gemaakt. Zonder de apotheose van het boek volledig uit de doeken te doen wil ik hier toch aanstippen dat Clycq met dit hoofdstuk mooi aantoont hoe sterk de invloed is van zowel *dominant ethnicities* als socialiseringsprocessen, zowel op vlak van identiteitsprocessen als – daaruit volgend – sociale relaties.

Het boek wordt afgesloten in drie stappen, startend met een epiloog waarin Clycq Bourdieus theorie uitbreidt via de introductie van de concepten 'gender habitus' en 'etno-culturele habitus'. Het mooie aan dit hoofdstuk is dat het duidelijk aantoont op welke manier *structure* en *agency* met elkaar vervlochten zijn

in het vormen, beleven en doorgeven van gender- en etnische identiteiten. Wie verwacht dat het boek hiermee wordt afgesloten, slaat de bal mis. Het lijkt wel alsof Noel Clycq moeilijk afscheid kan nemen van het kind waar hij zolang aan gewerkt heeft, want na de epiloog wordt de lezer getraakteerd op een algemeen besluit, waar het opzet en de belangrijkste empirische en theoretische bevindingen worden weergegeven, en – als kers op de taart – een laatste hoofdstuk getiteld ‘Persoonlijke nabeschouwingen’. Deze nabeschouwingen zijn duidelijk gericht op het weerleggen van bepaalde assumpties die ingebakken zitten in het Vlaamse discours over ‘allochtonen’. Ik denk hierbij vooral aan de assumptie dat problemen met Marokkaanse jongeren veroorzaakt worden door hun opvoeding, of de idee dat leden van etnisch culturele minderheidsgroepen geen Nederlands ‘willen’ leren. Het boek toont aan dat vele assumpties over etnisch culturele minderheden fout, of op zijn minst zeer ongenueanceerd zijn, en kan in die zin een belangrijke bijdrage leveren aan het politiek beleid en maatschappelijk debat omtrent de achterstandspositie van etnisch culturele minderheden. In dit opzicht is de titel van dit hoofdstuk wat ongelukkig gekozen. Enkele beschouwingen kunnen inderdaad als ‘persoonlijk’ worden bestempeld, maar in essentie gaat dit hoofdstuk eerder over de maatschappelijke relevantie van het werk, iets wat Clycq mijns inziens gerust meer in de verf had mogen zetten.

Conclusie: Dit boek is een must voor al wie geïnteresseerd is in continuïteit en verandering met betrekking tot gender en etnische identiteit. Het boek is in eerste instantie uniek door de keuze van de onderzoekspopulaties. Heel wat Vlaams/Belgisch onderzoek rond etnische identiteit focust exclusief op Turkse en/of Marokkaanse respondenten, en neemt de Belgische populatie hoogstens op als vergelijkingsgroep. Dit onderzoek echter, focust op Marokkanen, Italianen én Belgen, en bestudeert de gender en etnische *habiti* van de drie groepen op een evenwaardige manier. De tweede sterkte van dit boek ligt in het feit dat het het dominante discours over etnisch culturele minderheden in Vlaanderen overstijgt. Dankzij een kritische benadering van het onderwerp en de theoretische keuzes die hij maakt, slaagt Clycq erin om te ontsnappen aan het *integratiedenken* dat het Vlaamse discours domineert. Hij kiest er duidelijk voor – al dan niet ingegeven door de resultaten van het onderzoek – om niet te focussen op de verschillen tussen de verschillende etnische groepen. Integendeel, zijn studie toont dat er op grote gelijkenissen zijn over de etnische grenzen heen, zowel op vlak van observeerbare socialisatiethema’s als op vlak van meer abstracte, onbewuste processen van identiteitsconstructie. *Last but not least*, het boek is een *must-read* voor al wie een standpunt wil innemen over de positie van etnisch-culturele minderheden in Vlaanderen, omwille van de aandacht voor grotendeels ongeproblematiseerde symbolische machtsprocessen en hoe deze de constructie van gender en etno-culturele habitus beïnvloeden. Al wie in de toekomst iets wil zeggen over de continuïteit van etno-culturele identiteiten, kan maar beter dit boek gelezen hebben. In dit opzicht is het wel een beetje jammer dat Clycq slechts in zeer beperkte mate de kans heeft gegrepen om de maatschappelijke waarde

van zijn werk op de voorgrond te plaatsen. Clycq heeft een doctoraat geschreven met een grote empirische én theoretische meerwaarde, en grijpt met dit boek de kans om dat aan een breder publiek kenbaar te maken. Maar naar mijn mening hoefde Clycq niet noodzakelijk zo dicht bij de vorm en toon van een doctoraat te blijven als hij nu heeft gedaan. Enerzijds poogt hij het boek leesbaar te maken voor een niet-academisch publiek, maar anderzijds blijft hij qua opbouw en inhoud iets te braaf het doctoraatsformat volgen. Dat is niet alleen duidelijk in de opbouw, maar ook in het gebrek aan het expliciet innemen van standpunten in het maatschappelijke debat. Dat Clycq als auteur op de achtergrond blijft bij het presenteren van de onderzoeksresultaten, is mijns inziens volkomen terecht. Maar slechts drie van de 353 pagina's besteden aan "het nuanceren van een aantal bestaande beelden over bepaalde groepen" in een stukje getiteld 'Persoonlijke nabeschoouwingen' (alsof hij zich bijna excuseert...), is wat mager. En dat is jammer, want zowel beleidsmakers, journalisten als opiniestukschrijvers en hun lezers, kunnen heel wat leren uit dit boek. Noel Clycq heeft misschien vooral academische ambities, en ik zou het volledig begrijpen als hij zich niet wil mengen in een publiek debat waar heel wat mensen enkel een tong en geen oren hebben. Maar toch hoop ik stiekem dat hij de ambitie heeft om even een niet-academisch zijpad in te slaan en ervoor te zorgen dat de bevindingen uit dit boek geen parels voor een academisch publiek blijven. Dit boek maakt brandhout van het 'wij-zij denken', heeft het potentieel om het Vlaamse discours rond etnisch-culturele minderheden een andere wending te geven én kan de Vlaming ertoe brengen 'de Vlaamse identiteit' in vraag te stellen. Het ware doodzonde dat zo een boodschap haar weg niet zou vinden naar het brede publiek.

Klaartje Van Kerckem

Universiteit Gent, Vakgroep sociologie, Hedera

Kok, Jan & Van Bavel, Jan (eds.) (2010), **De Levenskracht der Bevolking. Sociale en Demografische Kwesties in de Lage Landen tijdens het Interbellum**. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 446 p.

Het demografische denken werd – en wordt nog steeds – sterk getekend door het denken in transities. In het collectief demografisch geheugen startte de eerste demografische transitie in het merendeel van de Europese landen in de tweede helft van de 19de eeuw en werd deze, onder meer, gekenmerkt door een toename van de huwelijksintensiteit, en dat op alsmear jongere leeftijd, maar ook een daling van de vruchtbaarheid binnen het huwelijk. De ontwikkelingen na WOII worden door sommige auteurs omschreven als een tweede demografische transitie die op haar beurt wordt gekenmerkt door een forse toename in de frequentie van alternatieve leefvormen, de daling van de vruchtbaarheid beneden het vervangingsniveau (i.e. ontgroening) en een toenemend belang van migratie in Euro-

pese samenlevingen. De periode tussen de beide wereldoorlogen (en tussen de beide demografische transitie) vormt tot op zekere hoogte een vergeten tijdsvak en is – althans vergeleken met de onmiddellijk voorafgaande en volgende periodes – relatief minder gedocumenteerd. Met een 13-tal bijdragen uit verschillende disciplines vormt het boek onder redactie van Kok en Van Bavel een aanzet om deze relatieve leemte in te vullen.

Oorzaken van de economische depressie

Het eerste deel van de bundel behandelt de economische recessie die al dan niet ten onrechte met het interbellum wordt geassocieerd en courant als oorzaak wordt geduid van sociaaleconomische, culturele en demografische trends in deze periode.

De bijdrage van *Buyst* schetst de economische toestand in Europa na de verwoestingen van WOI. Na de wapenstilstand van 1918 blijkt de oorlog zich in economische termen echter grotendeels te hebben verder gezet. Buyst beschrijft op intrigerende manier het mechanisme waarbij de Verenigde Staten en Europese landen krediet verstrekken aan Duitsland dat het krediet onder de vorm van herstelbetalingen aan de Geallieerden overdraagt. De Europese geallieerden gebruikten deze middelen op hun beurt om hun schulden aan de Verenigde Staten af te lossen. Deze internationale carrousel van kredietverlening, de sterke stijging en uiteindelijk overwaardering van Amerikaanse beurskoersen naar het einde van de jaren 1920, de crash van oktober 1929 en de daaropvolgende liquiditeitsproblemen in de banksector blijken verassend actueel en schetsen treffend de onstabiele economische structuur van Europa en de uiteindelijke instorting van internationale financiële en monetaire systemen. Een scherpe daling van de economische activiteit en een massale werkloosheid vormen meteen de economische achtergrond voor de andere bijdragen in deze bundel.

De bijdrage van *Klemann* schetst hoe de economie van het onafhankelijke Nederland sterk verweven is geraakt met de Duitse economie en hoe economische ontwikkelingen tijdens het interbellum in het licht van deze wederzijdse afhankelijkheid moeten worden geïnterpreteerd, i.e. de dominantie van Duitse kartels op Nederlandse markten voor WOI, de kansen die de terugval van de Duitse economie na WOI biedt voor de diversificatie en verticale integratie van Nederlandse bedrijven, de groeiende afzet op binnenlandse en buitenlandse markten, tot en met de repercussies van het Duitse economisch beleid in de tweede helft van de jaren 1930 voor de Nederlandse economie. De bijdrage van *Klemann* brengt aldus bijkomend reliëf aan in de beschrijving van de economische context in dit tijdvak, maar mist duiding omtrent de precieze mechanismen via dewelke deze economische ontwikkelingen relevant zijn voor de bevolkingskwesaties die zich in deze periode stellen.

De link tussen economische en bevolkingsontwikkeling vormt wel de inzet van de bijdrage van *Drukker*. In een gevatte, maar daarom niet minder interes-

sante bijdrage gaat hij in op de evolutie van de werkloosheid: een correlaat van economische recessie met wel erg tastbare gevolgen voor de getroffen individuen. Op basis van een vergelijking van trends in een 6-tal kleinere landen suggereert Drukker dat hoge werkloosheid weliswaar ten dele werd gestuurd door economische ontwikkelingen (i.e. een monetair beleid dat vasthield aan de gouden standaard), maar dat vooral de bevolkingsaan-groei in de voorafgaande decennia in enkele landen tot een overaanbod van arbeid heeft geleid die de vanuit economische verklaringen abnormaal hoge werkloosheid verklaart. De sterke bevolkingsgroei in met name Nederland houdt op zijn beurt verband met de actieve inmenging van de rooms-katholieke en gereformeerde kerkgenootschappen met het kindertal van hun parochianen. Met deze intrigerende these zet Drukker het verband tussen demografie en economische ontwikkeling – met aandacht voor wederzijdse vertraagde beïnvloeding – stevig op de agenda. Deze relatie tussen economische factoren en demografisch gedrag wordt in andere bijdragen in deze bundel evenwel sterk gecontesteerd.

Geboortebeperving en het risico van ontvolking

Het tweede deel van de bundel focust op zorgen omtrent bevolkingsomvang tijdens het interbellum, met name de risico's van ontvolking en vergrijzing die hoog scoorden op de politieke agenda.

Knippenberg en De Vos focussen op de demografische ontwikkelingen tijdens het interbellum in Nederland: in vergelijking met omringende landen wordt Nederland op dat moment gekenmerkt door een relatief hoge vruchtbaarheid en sterke regionale verschillen. Knippenberg en De Vos linken de regionale variatie in vruchtbaarheid aan regionale variaties in economische ontwikkeling en zuigelingensterfte, maar ook aan de invloed van normen en waarden die werden aangedragen vanuit religie, die mede dankzij de confessionele zuilen en de bijzondere minderheidspositie van rooms-katholieken in Nederland een sterkere invloed had op demografisch gedrag dan bij geloofsgenoten in België en Duitsland. Hoewel de auteurs er beter in slagen regionale variatie in het niveau van vruchtbaarheid te verklaren dan verandering in vruchtbaarheid, komen ze desalniettemin tot de conclusie dat verzuiling vele malen belangrijker is geweest om demografische verandering te verklaren dan economische crisis. Andere bijdragen (zie bespreking Klepp) plaatsen op hun beurt dan weer grote vraagtekens bij deze vermeende impact van religie en verzuiling op demografisch gedrag.

De erg uitgebreide bijdrage van *Klepp* grijpt voor de verklaring van veranderende patronen van nuptialiteit en vruchtbaarheid terug naar de idee van 'modes of production' en intergenerationele transfers van goederen en diensten. Meer specifiek gaat Klepp in op de relatie tussen ouders en kinderen: naarmate kinderen door onbezoldigde arbeid bijdragen tot de uitbouw van een familiekapitaal en er sprake is van gelijke verdeling onder volgende generaties, draagt dit bij tot hoge huwelijksvruchtbaarheid bij ouders en lage neiging tot huwen bij kinderen.

Dit systeem veronderstelt echter een ruime grondmarkt van kleine, weinig kostbare percelen. Dit systeem werd uiteindelijk compleet gebroken, niet zozeer door de economische crisis en WOII, maar door economische modernisering na 1945. De aantrekkelijkheid van de 'family economy' nam voor kinderen dan ook snel af na 1950. Gegeven deze verandering was de aanhoudende druk van de clerus om een erg hoge huwelijksvruchtbaarheid te realiseren bij voorbaat zonder succes en van ondergeschikte betekenis. En vice versa, in tijden van een coöperatief 'family fund' was de aansporing tot hoge vruchtbaarheid eigenlijk overbodig. Niet de religieuze factor, maar de veranderende (economische) relatie tussen ouders en kinderen krijgen met andere woorden opnieuw de hoofdaandacht in these van Klepp.

De bijdrage van *Van Bavel en Kok* handelt vervolgens over uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland. De beschrijvende analyses in deze bijdrage suggereren dat de huwelijkscohorten aan het einde van het interbellum de transitie naar ouderschap sterker hebben uitgesteld, maar dat de effecten van economische recessie bij de beschouwde huwelijkscohorten uiteindelijk beperkt bleven op lange huwelijksduur. Het is uit de bijdrage niet duidelijk in hoeverre dit effect op timing – naar analogie met de hedendaagse debat rond dit onderwerp – heeft bijgedragen tot de daling van de periodevruchtbaarheid onder het vervangingsniveau tijdens het interbellum. Evenmin is duidelijk of de economische conjunctuur mogelijk sterker heeft gewogen op de huwelijksintensiteit – de analyse beperkt zich tot vruchtbaarheid binnen het huwelijk – en aldus onrechtstreeks heeft bijgedragen tot de lagere vruchtbaarheid tijdens het interbellum. Het onderscheid tussen effecten op korte en lange termijn wordt verder niet aangehouden in de multivariate analyses die de basis vormen voor het gros van deze bijdrage. Eenduidige conclusies met betrekking tot de effect van de beschouwde covariaten op uitstel versus afstel van huwelijksvruchtbaarheid liggen om die reden minder voor de hand. Zoals de auteurs zelf suggereren, zijn op sommige punten meer complexe modelspecificaties vereist waarin interactie-effecten wellicht toelaten enkele conclusies verder te nuanceren. Daarbij lijkt het nuttig de longitudinale individuele gegevens aan te vullen met vergelijkbare longitudinale gegevens over de sterk veranderende economische context.

Ook de bijdrage van *Van Bavel en Baerts* kan zich tegen de idee dat economische recessie tijdens het interbellum in sterke mate zou hebben bijgedragen tot de lage vruchtbaarheidsniveaus die tijdens deze periode werden opgetekend. De empirische analyse berust op een lineaire regressie van geaggregeerde gegevens – de beperkingen van een dergelijke benadering en de risico's voor ecological fallacy worden in detail geschetst in de bijdrage van Van Bavel en Kok – waarin het percentage ouders met 0, 1, 2 en 3 of meer kinderen in de verschillende Belgische arrondissementen in 1930 wordt onderzocht in functie van (onder meer) een schatting van de provinciale werkloosheidsgegevens in 1930 en het percentage stemmen voor geseculariseerde partijen in 1919. De auteurs komen tot de conclusie dat secularisering wellicht een doorslaggevende factor is geweest achter de lage vruchtbaarheidsniveaus uit het interbellum en er dus verder geen speciale

‘crisistheorie’ nodig lijkt: de secularisatie-index blijkt immers een belangrijke factor in de verklaring van regionale variaties in huwelijksvruchtbaarheid in 1920 en 1930. Daartegenover staat evenwel dat diezelfde factor nauwelijks verklarende kracht blijkt te bieden voor de veranderingen in nuptialiteit en huwelijksvruchtbaarheid die in deze periode werden opgetekend op arrondissementeel niveau. Voor de economische factor werd geen effect vastgesteld, maar ook hier zijn enkele caveats denkbaar. De werkloosheids- en vruchtbaarheidsindicatoren hebben immers betrekking op een verschillend geografisch niveau. Verder werd bij de analyse naar het effect van recessie geen onderscheid gemaakt naar leeftijd of huwelijksduur, wat mogelijk zou toelaten de vaak compenserende effecten van de economische context op korte termijn en langere termijn te ontvouwen. In hun verklaring van de lage vruchtbaarheid tijdens het interbellum trekken de auteurs resoluut de kaart van secularisatie en culturele verandering, maar vervolgonderzoek waarin veranderingen in nuptialiteit en vruchtbaarheid tussen 1920 en 1930 worden afgewogen tegenover verandering in culturele context en economische conjunctuur kan wellicht bijdragen tot een meer precieze afweging van het relatieve belang van deze factoren in de verklaring van demografische verandering tijdens het interbellum.

De strijd tegen degeneratie en losbandigheid

Het derde deel van de bundel gaat in op enkele geheel andere aspecten van de bevolkingskwestie tijdens het interbellum: de toenemende zorg om de kwaliteit van de bevolking.

De bijdrage van *Scholliers* werpt een blik op de evolutie in de voedingsleer tussen het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Vertrekkend van eetadviezen in Belgische schoolboeken tussen 1900 en 1930 schetst Scholliers een radicale verandering: van een pleidooi voor voldoende voeding voor arbeiders, zowel in kwantiteit als kwaliteit, tot een moraliserend pleidooi tegen de kwalijke gevolgen van overdadige voeding. De bijdrage van Scholliers is onderhoudend, maar legt relatief weinig verbanden met de sociale en economische ontwikkelingen tijdens het interbellum die aan bod komen in de andere bijdragen, of hoe deze ontwikkelingen het gevolg zijn van of hebben bijgedragen tot demografische ontwikkelingen in de beschouwde periode.

De bijdrage van *Lucassen* gaat in op de populariteit van het eugenetische gedachtegoed dat in het begin van de 20ste eeuw opgang maakt in de ontlukkende welvaartstaten van Europa. Dit gedachtegoed wordt echter niet door alle sociaaldemocratische bewegingen in Europa in gelijke mate opgepikt en vertaald in beleid (bv. verplichte sterilisatie van bepaalde bevolkingsgroepen). Lucassen brengt de terughoudendheid van ‘links’ in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Nederland en Duitsland in verband met de sterkere aandacht voor klassentegenstellingen in deze maatschappijen. In landen met een communautair-organische variant van het socialisme – de Scandinavische landen gelden hier als typevoor-

beeld – kon de aandacht zich veel scherper toespitsen op het onderscheid tussen productieve en onproductieve burgers. In een klassengebonden variant van het socialisme – waar ongelijkheid en armoede veeleer werden beschouwd als uitwassen van een onrechtvaardig kapitalistisch systeem – was een eugenetische oplossing daarentegen weinig functioneel. Het hoofdstuk van Lucassen levert op zijn beurt een waardevolle schets van het beschouwde tijdsvak, maar legt op zijn beurt relatief weinig verbanden met de sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen die worden geschetst in de andere bijdragen.

De bijdrage van *Van den Eeckhout* tracht vervolgens na te gaan hoe het huisvestingsprobleem in het interbellum werd geconstrueerd en hoe de bouwstenen van deze constructie de fundamentele angsten en obsessies van sommige tijdgenoten verraden. De auteur reconstrueert daartoe de opkomst van de term ‘taudis’ – het Franstalig equivalent voor ‘slum’ – in zowel het maandblad ‘L’habitation à bon marché’ vanaf 1921 als parlementaire debatten rond de huisvestingsproblematiek tussen 1923 en 1928. Het wereldbeeld dat schuilgaat achter het discours rond de ‘taudis’ vertoont daarbij sterke contradicties: enerzijds lijken krottenwijken slechts te worden bewoond verdienstelijke kroostrijke gezinnen die meer hulp verdienen dan ze nu krijgen, anderzijds worden de krotbewoners afgeschilderd als gedegeneerde gezinnen waarvoor geen hulp meer kan baten en die men beter kan laten uitsterven. Van den Eeckhout legt hier mooi het verband naar het eugenetisch discours dat het onderwerp vormt van de bijdrage van Lucassen. Aan de hand van het discours rond de huisvestingsproblematiek illustreert Van den Eeckhout treffend de diepgaande malaise tijdens het interbellum ten aanzien van de moderne, verstedelijkte samenleving. De ‘taudis’ vormt daarbij de incarnatie van alles wat die moderne samenleving belichaamde: de ontbinding van het gezin, het verlies aan (zelf)discipline, het najagen van oppervlakkige geneugten, de polarisering binnen het sociale weefsel, de morele en fysieke aftakeling en de uitholling van waarden als mannelijkheid en vrouwelijkheid.

De toenemende intolerantie van brede maatschappelijke kringen in de vroege 20ste eeuw ten aanzien van afwijkingen in van de heersende burgermoraal op het vlak van seks, voortplanting en burgerrollen wordt verder geïllustreerd in de bijdrage van *De Koster*. Deze auteur onderzoekt de problematisering en strafrechtelijke bestrijding van ongeoorloofd seksueel gedrag van jongeren, meer bepaald meisjes. In tegenstelling tot voorheen, beschikten meisjes vaker over een eigen arbeidsinkomen, werden ze mobieler en kozen ze meer voor een job die naast zekere bestedingsmogelijkheden ook een grotere economische en sociale autonomie met zich meebracht. Die nieuwe vrijheden waren precies wat brede maatschappelijke verontrusting veroorzaakte. Jonge loonarbeiders werden niet alleen moreel en seksueel kwetsbaarder dan ooit geacht, ten gevolge van hun relatieve emancipatie dreigden hun leefwijze, opvattingen en gedragingen al te los komen te staan van de burgerlijke standaarden op het vlak van seks, voortplanting en genderrollen. De Koster beschrijft treffend de inspanningen die tijdens het interbellum werden geleverd om ‘ongeregelde’ jonge vrouwen te beschermen, te redden, te heropvoeden en te straffen.

In de lijn met de bijdragen van Van den Eeckhout en De Koster, belicht *Van Molle* het discours rond celibaat en echtscheiding. Zoals de auteur aangeeft klinkt dat oordeel in het interbellum ongemeen hard. Echtgescheidenen plegen contractbreuk: zij verbreken de basisovereenkomst – het heteroseksuele huwelijk met kinderen – waarop de samenleving is gebouwd. Vrijgezellen ondergraven zowel de natuurlijke, de sociale als de door God gewenste orde. Ze brengen de demografische kracht van de staat in gevaar en ondermijnen de gedragsovereenkomst tussen de seksen. Alleenstaande vrouwen belanden in een rolconflict met de mannelijke helft van de samenleving. Hun alleen-zijn en hun economische onafhankelijkheid verstoren zowel de hiërarchische man-vrouwverhouding, zoals die in het huwelijk is geïnstitutionaliseerd, als het complementariteitsprincipe in de professionele en huishoudelijke taakverdeling.

De bijdrage van *Caestecker* ten slotte, behandelt de immigratie naar België tijdens het interbellum en de publieke discussie die het uitlokte. De auteur maakt tevens een kritische doorlichting van de genese van de migratiestatistiek en hoe de daarbij gehanteerde definities het maatschappelijk debat weerspiegelen. *Caestecker* beschrijft de kentering van de houding ten aanzien van migratie tijdens het interbellum: waar buitenlanders zich tijdens de jaren twintig nog relatief vrij – mits ze voor hun persoonlijk levensonderhoud konden instaan – in België konden vestigen, werd deze mogelijkheid in de jaren dertig stelselmatig afgebouwd. Een intense publieke (xenofobe) agitatie die snel politiek werd vertaald, leidde daarbij tot een protectionistisch beleid dat vestiging van immigranten in België ondergeschikt maakte aan de belangen van de Belgen, zowel op de arbeidsmarkt als in het bredere economische en sociale niveau. Dat protectionistisch beleid zou pas in de tweede helft van de twintigste eeuw (selectief) worden afgezwakt en afgebouwd.

Conclusie

Zoals de redacteurs terecht opmerken, vertoont het interbellum in meerdere opzichten opvallende gelijkenissen met demografische discussies die ook vandaag de dag opnieuw aan de orde zijn (bv. ontgroening, bevolkingsveroudering en migratie). Hoewel enkele van deze sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen in vaak waardevolle bijdragen in detail worden toegelicht – de bundel telt niet minder dan 446 bladzijden – levert deze juxtapositie van invalshoeken vooralsnog geen coherente ontleding van demografische ontwikkelingen tijdens het interbellum en de manier waarop de verschillende aspecten van dergelijke demografische trends verband houden met de geschetste maatschappelijke verschuivingen. Zoals de redacteurs aangeven, kon de relatieve betekenis van religie, wetgeving en sociaaleconomische omstandigheden op zowel demografisch gedrag als de perceptie ervan in deze bundel nog niet precies worden vastgesteld. Vervolgonderzoek waarin de inzichten uit deze bundel verder worden geïntegreerd kan de kennis over de wederzijdse relatie tussen demografische ontwik-

kelingen enerzijds en sociaaleconomische en culturele tendensen anderzijds wellicht gevoelig aanscherpen. Dergelijk onderzoek zou op zijn beurt toelaten de punten van overeenkomst (bv. economische recessie, lage vruchtbaarheid, ...) alsook de punten van verschil (bv. daling en toenemende intolerantie ten aanzien van alternatieve leefvormen tijdens het interbellum versus het doorbreken van dergelijke leefvormen in de tweede helft van de twintigste eeuw, ...) tussen de bevolkingskwesaties tijdens het interbellum en de demografische uitdagingen van vandaag nog scherper te stellen.

Karel Neels

Universiteit Antwerpen, Departement Sociologie

Lemaire, Ton (2010), **De val van Prometheus: Over de keerzijden van de vooruitgang**. Baarn: Ambo, 375 p.

Over de voortgang van een kritische cultuurtheorie

Nog niet eerder in de geschiedenis wisten we ons zich zo wereldwijd verbonden via markt en internet. De menselijke bewoning bedekt steeds grotere delen van de aardkorst, waarbij niet alleen grenzen zijn verlegd, maar ook veel grenzen vervagen. Zowel het enigszins neutrale Nederlandse woord 'voortgang' als het meer waardegeladen 'vooruitgang' duiden op deze situatie. Voor de meeste mensen heeft voortgang een positieve bijklank en tevens de connotatie van onvermijdelijkheid. Het verwijst naar de vermeend inherente zingeving van onze geschiedenis. Aldus kon voortgang in onze seculariserende samenleving het geloof van de moderne tijd worden. In zijn nieuwste boek pakt Ton Lemaire vanuit een grote rijkdom aan invalshoeken opnieuw dit thema op. Via de titel *De val van Prometheus* karakteriseert hij de stand van zaken in de westerse cultuur.

Ton Lemaire (geboren in 1941) doceerde cultuurfilosofie aan de universiteit van Nijmegen, waar hij zich tot een inspirerend docent en productief essayist ontpopte. Twintig jaar geleden keerde hij tot veler verbazing zijn veelbelovende universitaire loopbaan definitief de rug toe om in het zuiden van Frankrijk op kleine schaal – voor eigen consumptie – ecologische landbouw te bedrijven. Ondertussen ging hij wel door met schrijven over de verhouding natuur/cultuur alsmede meer specifieke filosofische of filosofisch geïnterpreteerde onderwerpen variërend van Rousseau en Lévi-Strauss tot en met indianen, paddenstoelen en vogels. Zijn benadering is sterk gekleurd door de kritische theorie van de Frankfurter Schule, op het raakvlak van filosofie, antropologie en sociologie en, vooral ook, op dat van marxisme, psychoanalyse en structuralisme. Geïnspireerd door deze laatste stroming in combinatie met zijn persoonlijke betrokkenheid bij de milieuproble-

matiek ontwikkelde Lemaire zijn standpunt dat de kritische theorie met inbegrip van het marxisme in ecologisch opzicht uiteindelijk lang niet kritisch genoeg is.

Met zijn radicale en genuanceerde kritiek op de vooruitgang in *De val van Prometheus*, zijn veertiende boek, verdiept Ton Lemaire een van de meest centrale thema's van zijn hele werk. Ik denk hierbij met name aan zijn magnum opus *Over de waarde van kulturen* (1976) en het meer recente *Met open zinnen* (2002).¹ Kernbegrippen in zijn laatste boek zijn progressisme (blind vooruitgangsgeloof); mobilisme (wanneer verhoogde snelheid en mobiliteit doel in zichzelf lijken te worden); productivisme (groei van de productie om de groei); technocratie (permanente technische vernieuwing); en consumentisme (infantiliserende consumptie om de consumptie). Ton Lemaire keert echter niet de rug naar elke vorm van vooruitgang, met name niet op het gebied van de verhoging van de levensstandaard voor een steeds groter deel van de bevolking, gezondheidszorg en mensenrechten. Echte progressiviteit, zo betoogt deze veteraan in de arena van de cultuurkritiek, dient zich echter bewust te worden van de keerzijden van de vooruitgang, met inbegrip van het progressisme.

Hij blijkt het daarbij vooral over de westerse cultuur te hebben, vanaf haar Griekse bakermat maar met een duidelijke nadruk op het heden. Zo verwijst hij naar de fixatie in het christelijke verleden op lijden en leed (dolorisme), met de verheerlijking van Christus aan het kruis als teken aan de wand. Tegenwoordig evenwel zijn leed, pijn, ziekte en dood – om met Norbert Elias te spreken – achter de maatschappelijke coulissen verhuld. De nieuwe preoccupaties zijn plezier, gezondheid, genot en seksualiteit: wij willen het paradijs hier en nu, in een geseculariseerde welvaartsmaatschappij. Maar het individuele en collectieve streven naar geluk kent ook zijn keerzijden, getuige het hoge aantal zelfmoorden, toenemende agressie, grofheid, cynisme en extreme verrechtsing in de politiek. Lemaire typeert het dominante hedonisme in de westerse cultuur, met zijn illusoire fixatie op het heden en de nabije toekomst, als 'actualisme'. De voortgang van de mensheid vertoont echter tegelijkertijd progressie en regressie en het is derhalve een grote vergissing geschiedenis tot een van beide te reduceren.

Het moderne individu en diens samenleving lijken gekenmerkt door rationaliteit en rationalisme. Individuen maken deel uit van verschillende maatschappelijke subsystemen of subculturen en spelen daar uiteenlopende rollen in. Hierdoor neigen zij ertoe hun leefwereld te ervaren alsof die uit afzonderlijke stukken bestaat. Voor de meeste mensen blijkt het moeilijk een samenhang tussen die verschillende stukken te onderkennen. Deze verbrokkeling heeft het individu weliswaar – in ieder geval ogenschijnlijk – vrijer gemaakt, maar tevens eenzamer. Het individu is geïsoleerd in een als abstract want als onsamenhangend ervaren leefwereld. Ten gevolge van de stortvloed aan gegevens die ons via de beeldschermen van televisie en computer bereiken, is de informatie over de afzonderlijke domeinen waarbinnen we een rol spelen weliswaar toegenomen, maar daarmee nog niet

onze werkelijke kennis. Informatie en echte kennis – in de zin van inzicht in het geheel – worden in dit verband nogal eens met elkaar verward.

Hiermee komt Lemaire tevens op het punt van de rationaliteit, een in het oog springend – vermeend – kenmerk van wetenschap, technologie, economie en bureaucratie en beduidend minder van bijvoorbeeld ethiek, religie, kunst en literatuur. Ogenscheinlijk rationale systemen zoals de voornoemde vier (wetenschap, technologie, economie en bureaucratie) kunnen echter evenzeer worden voortbewogen door niet-rationele motieven zoals de – al dan niet bewuste – wil tot beheersen, bezitten en manipuleren. Aldus kunnen rationale systemen afhankelijk zijn van irrationele motieven. Binnen de domeinen van wetenschap, technologie, economie en bureaucratie tekent zich tevens een instrumentele ratio af, een geheel van middelen waarmee men het meest efficiënt vooraf gestelde doeleinden kan realiseren. Het gaat hier om calculeren, kwantificeren, beheren en beheersen van die processen welke zich lenen voor formaliseren en die nog het meest aansluiten bij het model en de logica van machines, apparaten en automaten. De machine van onze tijd bij uitstek, de computer, werkt volgens een cognitief model van binaire logica: iets is waar of onwaar, positief of negatief, enz., waarbij andere mogelijkheden zijn uitgesloten. Dit cognitieve model van binaire logica bestaat weliswaar ook in onze hersenen, vooral daar waar we calculerend bezig zijn, maar onze hersenwerking laat zich er niet toe reduceren. We hebben immers ook gevoelens, met alle ambivalenties en contradicties van dien.

Instrumentele rationaliteit correspondeert met een samenlevingsmodel waarin men intermenselijke verhoudingen als ‘producten’ pleegt op te vatten die zich op een ‘markt’ zouden bevinden en derhalve een ‘prijs’ hebben. Zo blijkt er bijvoorbeeld niet alleen een arbeidsmarkt te bestaan, maar ook een informatiemarkt, een gezondheidsmarkt en een relatiemarkt. Dit marktmodel van menselijke verhoudingen houdt direct verband met het wereldwijde wetenschappelijke, technologische en kapitalistische (WTK) complex dat zich vooral kon ontwikkelen in een wereld gepreoccupeerd met nut, doelmatigheid, snelheid en beheersing. Het Verlichtingsideaal van waarheid, schoonheid en goedheid wordt zo versmald tot economische en technocratische rentabiliteit. Via deze reductie lijken mensen de gevangenen te worden van hun eigen abstracties en reïficaties.

De creatie van nieuwe behoeften maakt mensen ook onvrijer. Voorbeelden zijn de TomTom en de draadloze minitelefoon, het ‘mobieltje’ (een woord, uitgevonden na mijn emigratie uit Nederland, dat voor mij nog steeds een rare bijklank heeft), twee apparaten die onze ruimtelijke oriëntatie en communicatie zijn gaan beheersen en zonder welke we ons verloren lijken te voelen. Meer in het algemeen zijn we van een protestants ethos van hard werken, eigen aan de begindagen van het kapitalisme (volgens Max Weber), overgegaan naar een infantiliserend ethos van snelle behoeftebevrediging in de vorm van consumentisme en daarmee tevens een ‘ontsublimering’ van voor samenleving en cultuur nuttige activiteiten.

Dit consumentisme richt zich ook op de aarde en de medemens in de vorm van een mateloze exploitatie en destructie, reden waarom Ton Lemaire voorstelt de aanmatigende eigen benaming van de mens als *Homo sapiens sapiens* om te vormen in *Homo sapiens destruens*.

Aan de destructie liggen drie culturele redenen ten grondslag – en hiermee overstijgt Lemaire duidelijk een exclusief en cultureel oppervlakkig eigentijds perspectief – (1) toename van de wereldbevolkingsdichtheid (en daarmee de kans op conflicten); (2) productieverhoging in het verlengde van de Neolithische Revolutie (een productieve en constructieve energie die ook in destructieve energie en industriële, grootschalige oorlogvoering wordt omgezet); (3) voorraadvorming ten gevolge van de productieverhoging van de arbeid en daarmee samenhangende sociale stratificatie (concentratie van bezit in de handen van weinigen, wat jaloezie, kif en oorlog met zich meebrengt). De twee grote totalitaire systemen van de twintigste eeuw, nazisme en stalinisme, met hun vernietigingskampen en Siberische Goelagarchipel, vormen hier de meest barbaarse voorbeelden van. De vraag dringt zich dan ook op of de mens van nature ‘slecht’ is (vergelijk de ‘zondigheid’ van de mens inherent in de christelijke leer en de duistere driften die volgens Freud dienen te worden gesublimeerd) of ‘goed’ (een verlichtings-idee dat vooral bij Rousseau terug te vinden is). In dit laatste geval zou het kwaad (agressie en destructie) buiten de menselijke natuur dienen te worden gezocht, bijvoorbeeld in maatschappelijke factoren als (privé)bezit, (klassen)ongelijkheid en daarmee gepaard gaande uitbuiting en onderdrukking. Een genuanceerd standpunt onderkent de menselijke potentie tot zowel het kwade als het goede en impliceert een geschiedopvatting van zowel regressie als progressie, van zowel (zelf)vervreemding als zelfverwerkelijking.

In het verlengde van Marx’ analyse van het warenfetisjisme observeert Lemaire dat de warenwereld de ware wereld lijkt te zijn. In dit dominante economische wereldbeeld worden mensen voortgedreven door oneindige begeerten en behoeften die ze vervolgens op de meest efficiënte wijze proberen te bevredigen. Onder de horizon van permanente, kunstmatig in stand gehouden of geconstrueerde schaarste resulteert dit in een persoonlijkheidsstructuur van voortdurende competitie, hebberigheid en egoïsme. Onze consumptie is er een van wegwerp-producten – en onze maatschappij een wegwerpmaatschappij. Ter compensatie kijken we met een scheef en soms begerig oog naar ‘authentieke’ kunst, oude ambachtelijkheid en exotisme in de marge van ons eigen systeem van industriële massaproductie en -consumptie.²

Een andere kritische – en waarschijnlijk zeer omstreden – invalshoek is de door-denkning van het begrip urbanocentrisme, analoog aan ethnocentrisme, waarbij de stedeling, met name die in de megapolis, zich het centrum van de wereld acht en die het omringende platteland alleen waardeert als bron van voedselvoorziening, grondstoffen en recreatiemogelijkheden. De grootstedeling leeft in een

technotoop, omringd door beeldschermen en -schermpjes in een afgesloten – al dan niet airconditioned – ruimte van beton, staal, ijzer en glas. Zo blijft men van de directe relatie met de levende natuur en daarmee tegelijk van kennis daarover verstoken. Uit mijn vroege jeugd herinner ik me het badinerende mopje over Amsterdamse leeftijdgenoten, die slechts drie vogelsoorten zouden weten te onderscheiden: loopsijsjes, drijfsijsjes en vliedsijsjes. De verabsolutering van het stedelijke perspectief in de verhouding tussen de grote stad en het platteland lijkt voor Ton Lemaire uiteindelijk een metafoor te zijn voor de verhouding tussen (moderne) cultuur en natuur, waarbij de eerste de tweede op arrogante, liefdeloze en mateloze wijze exploiteert en, uiteindelijk, vernietigt.³

Een sleutelvoorbeeld vormt de wereldwijde exploitatie van steenkolen, olie en gas, de brandstoffen die corresponderen met drie soorten machines die energie verbruiken via gereguleerde temperatuurverschillen of explosies. Ook hier komt Prometheus om de hoek kijken omdat we in alle drie de gevallen met vuur spelen. Prometheus stal het vuur immers van de goden om het aan de mensen door te geven en werd daar uiteindelijk op gruwelijke wijze voor gestraft. De moderne mens onttrekt fossiele brandstoffen aan de aarde en zal daar de desastreuze gevolgen van ontdekken in de mate waarin hij met zijn WTK-complex geen maat weet te houden en die brandstoffen en daarmee uiteindelijk de aarde zelf opbrandt. Verbranding is immers een onomkeerbaar proces: op is op. Ongebreidelde economische groei en mateloze consumptie – van fossiele brandstoffen in dit geval – doen, tegen de achtergrond van een voortdurende explosie van de wereldbevolking, inderdaad het ergste vermoeden. Het model beheerst door het WTK-complex lijkt overigens een late uitloper van het negentiende-eeuwse sociaal evolutionisme – en vooral ook van het midden twintigste-eeuwse neo-evolutionisme van Leslie White – waarbij die culturen de hoogste plaats in de menselijke evolutie worden toegeschreven welke per hoofd van de bevolking de meeste energie kunnen mobiliseren.

Ook de ontwikkeling in derdewereldlanden gaat rechtlijnig deze richting uit bij het volgen van de WTK-standaard van productivisme, schaalvergroting en industrialisering. Te denken valt aan de historisch nagenoeg onomkeerbare overgang van extensieve naar intensieve landbouw en de versnelde processen van urbanisatie, diaspora en megapolisering van het soort samenlevingen dat van oudsher de antropologie bestudeert. De moderne industriële maatschappij is vooral gebaseerd op het gebruik van metalen, mineralen en fossiele brandstoffen en wordt daarbij beheerst door de klasse van natuurwetenschappers, ingenieurs en economen. Hierbij wordt een orphische benadering, in de zin van een beschouwelijke, belangeloze, esthetische en poëtische relatie tot de natuur (naar Apollo's beschermeling Orpheus), op agressieve wijze weggedrukt door de prometheïsche houding, met zijn voluntarisme, productivisme, megalomanie en materialisme.

Dit Lemaire-boek bestaat wederom uit kloeke zinnen die het goed gestructureerde en onderbouwde betoog soepel voortbewegen. Ook zijn meest fundamentele kri-

tiek vervalt nimmer in een klaagzang, een dreiging die bij een behandeling van dit onderwerp steeds op de loer ligt. Toch ontkomt de auteur niet helemaal aan een moralistische ondertoon, bijvoorbeeld over het drinken van wijn, sportbeoefening, autogebruik, vliegreizen en wat dies meer zij. Voorts signaleer ik een verandering in referentiestijl. Lemaire verwijst weliswaar naar een belangrijk aantal auteurs en ook dit boek is weer een erudiet geschrift, maar in contrast met eerdere boeken citeert hij steeds minder. In enkele gevallen levert de afwezigheid van referenties uitglijders op, bijvoorbeeld op p. 30: Hoe kent de auteur die cijfers van jaarlijkse zelfmoordpogingen en geslaagde zelfmoorden in Nederland? Heeft hij die allemaal zelf geteld? De voorafgaande en de volgende noot verwijzen naar een Franse studie en zijn waarschijnlijk niet de bron van deze cijfers. Ik vecht hier niet de juistheid van de cijfers aan, maar stel aan dit soort cijfers de wetenschappelijke eis van exacte bronvermelding. Op p. 195: ‘door enquêtes is herhaaldelijk aangetoond...’. Welke enquêtes, zo vraag ik me hier af, door wie en wanneer?

Een verrassende, ietwat aan het eind van het boek verstopte ingang, is Lemaire's kritiek op het monotheïsme, dat de ideologische voorwaarde voor de westerse verhouding tot de natuur en het overeenkomstige arbeidsethos zou zijn – Weber had het bij zijn verklaring van het ontstaan van het kapitalisme uitsluitend over het Nederlandse calvinisme, terwijl Lemaire zijn pijlen op alle monotheïsmes richt. Monotheïsmes gaat gepaard met ethnocentrisme omdat men daarin de eigen ideeën, cultuur en religie verabsoluteert. Niet alleen ten opzichte van andere monotheïsmes, maar vooral ook ten opzichte van animisme en pantheïsme. De moderne mens heeft de plaats van de monotheïstische god ingenomen en stelt zich als de maat van alle dingen voor. Lemaire pleit in dit verband zelf voor een ‘gematigd humanisme’ en ‘voorzichtig ecocentrisme’. Pantheïstische en animistische samenlevingen zouden veel minder productivistisch ingesteld zijn dan monotheïstische samenlevingen. De auteur illustreert deze stelling naar mijn gevoel – hij blijft zich immers onder zijn portret op het omslag als ‘antropoloog en filosoof’ presenteren – veel te weinig met etnografische voorbeelden. De pre-contact hoofdschappen in grote delen van Polynesië (Tonga, Tahiti, Hawaï) waren bijvoorbeeld poly- en ook in hoge mate pantheïstisch, maar toch sterk sociaal gestratificeerd, waarbij de productie van een groot surplus zowel oorzaak als gevolg van die extreme stratificatie was. In Lemaire's stelling valt een echo van Lévi-Strauss' ‘koude’ samenlevingen te ontwaren (het klokmodel), maar die had het niet over pantheïstische samenlevingen in het algemeen, maar over een vorm van sociale en economische productie (*‘shifting cultivation’*). Toch behoren Lemaire's ideeën over het monotheïsme, samen met zijn kritiek op de warenwereld, het urbanocentrisme en, vooral ook, de *Homo sapiens destruens*, mijns inziens tot de meest belangwekkende dimensies van dit boek.

Paul van der Grijp

Université Lumière Lyon, Centre de Recherches et d'Études Anthropologiques

NOTEN

1. Alle boeken van Ton Lemaire verschenen bij Ambo in Baarn.
2. Zie over dit onderwerp ook mijn eigen *Art and Exoticism: An Anthropology of the Yearning for Authenticity*, Berlijn: Lit Verlag, 2009.
3. In zijn boek *Participeren aan de natuur: Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld* (Utrecht: Jan van Arkel, 1995) ontwikkelt Wim Zweers een model van grondhoudingen tegenover de natuur in de vorm van een glijdende schaal van de despoot (absolute beheersing) via de verlichte heerser, de rentmeester, de partner, de participant tot en met de mysticus (vereenzelviging met en sacralisering van de natuur). Ondanks zijn sympathie voor de laatste positie, die van mysticus (met een verwijzing naar het Indiaanse pantheïsme), valt Ton Lemaire's standpunt nog het meest samen met dat van de participant.